

Bimbelots i altres menuderies: aspectes terminològics de la història de la joguina

PERE CAPELLÀ SIMÓ *Universitat de les Illes Balears*

RESUM: A través de l'estudi d'una part del lèxic específic del camp de la joguina, l'article presenta una reflexió al voltant del canvi cultural que, durant la industrialització, afectà la percepció de la infantesa i el seu entorn material.

PARAULES CLAU: Lèxic, joguina, quincalleria, segle XIX.

ABSTRACT: Through the study of the Catalan lexicon of the toy industry, the paper reflects on the cultural change which affected the perception of childhood and its material environment in the course of industrialization.

KEYWORDS: Lexicon, toy, trifle, nineteenth century.

La història de la joguina és una branca dels estudis culturals que durant les últimes dècades ha despertat un interès creixent que es fa ostensible tant en el terreny dels museus com en el camp de la recerca universitària. Realment, la joguina abraça un nombre gairebé inabastable de materials, motius iconogràfics i pràctiques d'ús que, en molts casos, no presenten cap característica comuna més enllà del mot hiperònim. Per consegüent, advertim que és un camp en el qual l'estudi lexical esdevé peremptori i que el terme *joguina*, concretament, esdevé una font urgent de relectures.

D'acord amb Peter Burke (2006, p. 7), creiem que la llengua és un indicador fidel del canvi cultural, la qual cosa justifica la intromissió dels historiadors de la cultura en el terreny de les ciències lingüístiques. Des de la història de la joguina, Michel Manson (2004, p. 78) ha remarcat que l'emergència d'un concepte de joguina, seguida de la constitució gradual d'un discurs sobre l'àmbit, va estar marcada per l'aparició, al voltant del segle XVI, del mot hiperònim en la majoria de llengües occidentals. No obstant això, l'existència del terme no implica ni la continuïtat ni la permanència d'un concepte inalterable.

Contemporàniament, la cultura occidental ha assumit una noció de joguina que abraça tot 'objecte fabricat expressament per a jugar, per a entretenir-se els infants'

(DIEC2). D'altra banda, esdevé improbable l'existència d'una indústria d'artefactes fabricats amb l'únic objectiu d'esdevenir el suport material d'un joc d'infants en èpoques o cultures en les quals la infantesa no ha estat conceptualitzada com una categoria social específica. És interessant de subratllar que el terme *joguina* és el punt de partida de bona part de les discussions entre els especialistes a l'hora de catalogar com a tal un objecte determinat, sobretot si és anterior al segle XIX. Entre d'altres motius, perquè joguines arquetípiques, com per exemple les nines o les miniatures, adoptaven altres funcions –religioses, decoratives, etc.– a més de la d'entretenir els infants. Estudis recents (CAPELLÀ 2012, p. 51-140) han demostrat que, durant l'Antic Règim, la designació d'un objecte com a joguina esdevé del tot eventual: pot designar qualsevol estri de l'entorn material d'una criatura i, per tant, se circumscriu a l'àmbit privat. De fet, el mot *joguina* no es converteix en un terme de mercat fins a la industrialització. Partint d'aquesta constatació, indagarem a continuació al voltant dels termes genèrics amb què es designaven, en el mercat, tots aquells objectes que, a partir del segle XIX, van començar a ser identificats ineludiblement com a joguines.

1. Bibelots o joguines?

En un text clàssic d'història de la joguina, Pierre Calmettes (1924, p. 11) fou dels primers a assenyalar que «si les jeux ont toujours été considérés, par les savants et les chercheurs, comme d'une suffisante importance pour solliciter et retenir leur attention, les jouets n'ont pas obtenu les mêmes égards et, lorsqu'on veut étudier leur histoire, c'est au mot *bimbloterie* qu'il faut rechercher sa documentation».

En català, el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB) recull el terme *bimbalot*, 'figureta de joguina per posar com a adorn damunt un moble', derivat del francès *bibelot*. Amb la grafia *bimbelot*, el mot també apareix al *Diccionari Descriptiu de la llengua catalana* (DDLC), de nou com una variant de *bibelot*. D'altra banda, el diccionari normatiu (DIEC2) no inclou la forma *bimbelot*, en cap de les grafies esmentades; en canvi, recull *bibelot* com a 'petit objecte decoratiu'.

En francès, el terme *bibelot*, 'petit objet de curiosité', no fou recollit al *Dictionnaire de L'Académie française* (DAF) fins a la vuitena edició, impresa entre 1932 i 1935. Altrament, el Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales (CNRTL) documenta la forma *biblot* pels volts del 1427. Així mateix, indica que el *bibelot* és un 'petit objet servant à la décoration des maisons, généralement exposé dans une vitrine où sur une étagère'. I en funció de la qualitat i la sofisticació de l'artefacte, la llengua distingeix entre el *bibelot couteux, de prix* i el *bibelot de basar, de camelote*, que ha donat lloc per extensió a la subaccepció d' 'article de peu de valeur ou de mauvais goût'.

Philippe Ariès (1973, p. 100) va apuntar que durant l'Antic Règim la *bimbeloterie*, la indústria d'aquests «petits objectes de curiositat», s'adreçava indistintament tant als infants com als adults. Perquè abans que la infantesa fos conceptualitzada com a categoria social específica, el bibelot era també una joguina. Tanmateix, l'evolució del llenguatge va allunyar el sentit pueril i popular de *bibelot*. Al segle XIX es produeix una especialització en el significat d'aquest mot: les miniatures destinades a ser contemplades pels adults es van dir bibelots; les adreçades a l'entreteniment de la infantesa, joguines (CAPELLÀ 2012, p. 113-120).

2. Bimbelots: joguines sumptuoses o de nul valor

En francès, s'estén a partir del segle XVII l'ús de termes diversos que serveixen per a designar tant les joguines d'infants com tot un repertori d'artefactes que freguen la frivolitat. Ben mirat, abans que no es perfilés la dualitat dels dos termes que acabem d'analitzar –*joguina* i *bibelot*–, aquests tenien tot un repertori de mots sinònims. Destaquem especialment *bagatelle*, *bimbelot/bibelot*, *babiole* o *colifichet*, termes que responen a la idea d'«affiquetz de nulle valeur»¹ o d'objecte grat, gràcies: artefactes, en definitiva, que han estat fabricats i comercialitzats amb la intenció de convertir-se en entreteniment en mans dels destinataris, amb el benentès que aquests poden ésser adults o infants de pocs anys, indistintament.

En català, els diccionaris vuitcentistes no documenten el mot *bibelot*. No obstant això, testimonien un gal·licisme de formació paral·lela, *bimbelot*, que el *Diccionari de la Llengua Catalana* de Pere Labèrnia (1839-1840, vol. I, p. 263) defineix, sota la forma *bimbalot*,² com a «joguina de criaturas. *Traveja, juguete*». De fet, el mateix Labèrnia (1844-1848, vol. II, p. 901) recull aquest mot amb una altra grafia, *bunbalot* –probablement atribuïble a una errata d'impremta– al *Diccionario de la lengua castellana*, concretament a la traducció del mot castellà *trebejo*, en l'accepció de «*juguete ó trasto con que alguno se enreda ó se divierte. Bunbalot, trasto, soldat borratxo, joguina*».

D'acord amb les definicions de Labèrnia, el terme *bimbelot* esdevé sinònim de «joguina» únicament en la seva dimensió objectual, per tal com no presenta cap vincle semàntic amb el ludibri o l'escarn³ sinó amb el món material: amb el *trasto*, en

1. La definició d'«affiquetz de nulle valeur» apareix per primer cop en francès com a traducció del mot flamenc *poppenwerck*, al *Dictionarium tetraglotton seu voces latinae omnes, et graecae eis respondentes, cum gallica et Teutonica (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione*, publicat a Anvers el 1562 (MANSON 2001, p. 50, 338).

2. El DCVB situa la primera documentació del mot *bimbalot* al tractat de Labèrnia; de fet, n'adopta la mateixa grafia.

3. Pel que fa a d'altres accepcions del terme *joguina*, considerades avui com de sentit figurat, vegeu CAPELLÀ 2012, p. 89-97.

el sentit d'‘alhaja de la casa, regularment se diu dels mobles vells’ o de ‘joguina o cosa ab que algú s'enreda ó se diverteix’ (Labèrnia, 1844-1848, vol. II, p. 863). I d'acord amb aquest últim sentit, Labèrnia aporta l'exemple del ‘soldat borratxo’, és a dir, un tossut o saltamartí.⁴ En síntesi, el terme *bimbelot* es desproveeix de la polivalència del mot *joguina*, la qual cosa, des d'un punt de vista semàntic, converteix *bimbelot* en la correspondència en el català del segle XIX de l'accepció del terme *joguina* que avui establim com a contemporània.

D'altra banda, en castellà, el mot *bimbelot* és inexistent, per bé que *bibelot* és d'ús comú almenys a partir de la dècada de 1880, en què trobem «un mueble o un bibelot de gran valor» (*La Correspondencia de España*, 6-1-1884, p. 2). Així mateix, la premsa castellana recull el terme *bimbelotería*, en referència al conjunt d'indústries o comerços del *bibelot*, en el sentit de ‘figura pequeña de adorno’ (DRAE): «marquetería y bimbelotería» (*La Iberia*, 12-3-1888, p. 1), «botones y bimbelotería» (*La Época*, 15-10-1906, p. 3). De fet, cal assenyalar que l'ús del terme *bimbelotería* es limita a un context de referència a les exportacions franceses.⁵

És interessant de subratllar que, en català, els textos literaris de la fi de segle documenten que el terme *bimbelot* s'ha desproveït del sentit de ‘joguina de criatures’ per a convertir-se en sinònim de *bibelot*, d'objecte decoratiu. A *Notes de color*, per exemple, Narcís Oller (1883, p. 17) enumera «las arcas, vestuaris y bimbelots d'altras centurias, que la má piadosa del bon gust havia desenterrat de la runa». I a *Pilar Prim*, esmenta «quatre llibreríes molt baixes, plenes de manuals delicadament relligats y demunt les quals abundavan bimbelots del mellor gust» (OLLER 1906, p. 341) i encara un aixovar de núvia que integraven «joyes, vestits, barrets, ríchs bimbelots y grans exteses de roba blanca» (OLLER 1906, p. 254).

D'acord amb el que acabem d'esmentar, podem establir que de resultes de l'evolució del terme *joguina* vers l'accepció contemporània, el mot *bimbelot* es va desprendre de la idea d'infantesa. En altres paraules, el mot es bifurca en dos nivells de significació –l'objecte lúdic i l'objecte decoratiu– que passaran a ésser designats, a la fi de segle, pels termes *joguina* i *bibelot* al mateix temps que la forma *bimbelot* cau en desús.

Realment, el terme *bimbelot* presenta, en francès, una evolució similar que cal tenir present. El CNRTL indica que *bimbelot* ha estat substituït per la forma *bibelot*, tot i que *bimbelotier* i *bimbeloterie* conserven una certa vitalitat. Concretament, a la

4. Labèrnia (1844-1848, vol. II, p. 739) defineix *soldat borratxo* com un ‘trosset de fusta, &c. ab un xich de plom dissimuladament en un extrem, per medi del qual se queda sempre de un mateix modo, y serveix de diversió als noys. *Dominguillo, trebejo*. Latrunculus, i.’.

5. Feliu Elias (1926, p. 32) utilitza, en canvi, el terme *bimbeloteria*, en català per a referir-se a produccions espanyoles, concretament a «la fàbrica de porcel·lanes i els obradors de bimbeloteria preciosa del Retiro».

darrerria del segle XIX, l'historiador del joguet Léo Claretie (1893, p. 24) indicava que *bimbelot* era en aquells moments un terme en desús.

En els diccionaris francesos, el mot *bimbelot* apareix documentat per primer cop i sense traduir en una edició corregida i augmentada del *Dictionnaire françois-latin* de Robert Estienne (1549, p. 71). D'altra banda, mentre que el mot *bibelot* no apareix fins a l'edició de 1932 del *Dictionnaire de l'Académie Française* (DAF), *bimbelot* figura a les edicions de 1762, 1798, 1832-1835 i 1932-1935 amb les definicions següents:

BIMBELOT. s. m. Jouet d'enfants. [DAF 1762]

BIMBELOT. s. m. Jouet d'enfants, comme poupée, moulinet. [DAF 1798]

BIMBELOT. s. m. Jouet d'enfants, comme poupée, cheval de bois, etc. [DAF 1832-5].

BIMBELOT. n. m. Anciennement, Jouet d'enfants, comme poupée, cheval de bois, bergeries, petits meubles en bois ou en fer. [DAF 1932-5].

Pel que fa a l'etimologia, el *Dictionnaire de la Langue Française* d'Émile Littré (1863, vol. I, p. 348) apunta que el terme prové «sans doute d'un radical bimb ou bamb, qui se trouve dans bambin»; una teoria que, al seu torn, fou recollida pels primers historiadors del joguet. Per exemple, Claretie (1893, p. 24) es refereix a «l'art du *bimbelot* ou jouet d'enfant, de bambin, en italien *bimbo*»; també Édouard Fournier (1889, p. 14) esmenta «le *bimbelot*, ce jouet type, dont le nom, devenu le mot tout parisien *bibelot*, trouvait son éthimologie dans le *bambo* ou *bimbo* italien».

D'altra banda, Pierre Calmettes (1924, p. 11) proposava, com hem vist, el terme *bimbelot* en detriment de *jouet* tot advertint als estudiosos que, per a introduir-se en la història de la joguina, cal buscar documentació a través dels termes *bimbeloterie* –referit no només a les indústries de joguines sinó també als establiments comercials on es distribueixen– i *bimbelotier* –relatiu tant al fabricant com al venedor de *bimbelots*. A més, Calmettes cita el *Dictionnaire des antiquités* de Pierre Borel, del segle XVII, on el mot *bimbelot* apareix com: '*Bimbelots, brimbillettes, ce sont les babilles, les jouets d'enfants; de bimbelot est venu bimbelotier, marchand de brimbillettes; du latin *Bimba*, qui signifie: *poupée*'.⁶ I encara afegeix, coincidint amb el *Dictionnaire**

6. Aquesta definició de *bimbelot* no consta a la primera edició del tractat de Pierre Borel (1655). El contingut d'aquesta obra fou inclòs al *Dictionnaire etymologique* de Gilles Ménages (1750, vol. II, p. 31), en el qual trobem la mateixa definició recollida per Calmettes: 'BRIMBELLETES, babilles, jouets d'enfants; d'où vient *Bimbelotier*, Marchand de brimbelottes: de l'Italien *bimba*, qui signifie une poupée. *Bimbelot* est aussi certain jeu d'enfants, & c'est ce que signifie ce mot dans le Dictionnaire Fr.Ital. d'Ant. Oudin, *Le Duchat, Notes sur Rabelais*'. Ja en el segle XIX, el *Glossaire archéologique* de Gay i Stein (1887, vol. I, p. 152) recull de bell nou la definició i l'atribueix a una de les edicions del *Trésor* de Borel: '*Bimbelots, Brimbillettes. –Babilles, jouets d'enfants, d'où vient bimbelotier, marchand de brimbillettes, de l'italien *bimba*, qui signifie une poupée. (Borel, *Trésor des antiq.*)*'.

d'Émile Littré, que el terme comparteix l'arrel dels mots *bambin* –de l'italià *bambino*, infant– i *bibelot*, i assenyalava que els *bimbelots* són els artefactes fabricats per als infants, dels quals els adults també poden disposar (CALMETTES 1924, p. 11).

Actualment, en canvi, el CNRTL considera el mot *bimbelot* com una variant fonètica de *bibelot*, el qual deriva probablement de l'arrel onomatopèica *bib-*, que designa objectes petits. El sufix *-elot* es forma a partir de la substitució del de la forma antiga *beubelet*, del mateix significat, per *-ot*. No obstant això, des del punt de vista fonètic el so «i» de *bimbelot* es converteix en francès –o bé en bona part del parlar francòfon– en un so nasal. Per aquest fet, el terme presenta més analogies fonètiques amb l'arrel *bamb-* (de *bambin*, *bambino*) que amb l'arrel onomatopèica *bib-*. Per acabar, cal advertir que el mot *bimbelot* hauria pogut derivar cap a la forma *blot*, la qual manté l'accepció d'«ensemble de marchandises».

Malgrat això, en el terreny semàntic, *bibelot* i *bimbelot* pertanyen a àmbits diferents. En el *Dictionnaire de l'Académie Française*, *bibelot*, que apareix solament a l'edició de 1932, figura com a «petit objet de curiosité» (DAF 1932); mentre que els *bimbelots* es refereixen a les joguines d'infants, i també a tota una multitud d'atuell que conformen la branca industrial de la *bimbeloterie*.

2. 1. Sobre els gremis francesos de bimbelotiers

Per bé que el terme *bimbelot* no apareix als diccionaris francesos fins a la darrereria del segle XVI, era ja un mot d'ús corrent durant el segle anterior. De fet, el 23 de novembre 1489 es va instituir a París el gremi dels *bimbelotiers-mireliers* (D'ALLEMAGNE 1908, p. 23), que integrava les comunitats de mirallers i de *potiers d'estains*. Aquests últims, també anomenats *bimbelotiers*, fabricaven menuderies de plom i d'estany, les quals agrupaven, a grans trets, ensenyas de pelegrinatge, joiells, utensilis de tocador i reduccions d'escudellam. Un segle més tard, el gremi dels *bimbelotiers-mireliers* es va fusionar amb la comunitat dels fabricants de lents per a donar lloc al gremi de *bimbelotiers-lunetiers-mireliers*. Pel que fa al comerç, les produccions dels *bimbelotiers* s'integraven en la mercaderia dels mercers, els quals des del segle XII podien incloure des del mercat d'articles de luxe fins al comerç ambulat, especialment fructífer en les rutes de pelegrinatge (MANSON 2001, p. 30-31).

Cal assenyalar que la producció d'artefactes lúdics durant l'Antic Règim no fou exclusiva del gremi dels *bimbelotiers*; també altres gremis parisencs com el dels fusters o els torners van disposar del privilegi de fabricar a una escala reduïda alguns dels artefactes que depenien del seu comerç. D'altra banda, els rellotgers i principalment els orfebres fabricaven joguines per encàrrec de la reialesa, les quals configuraven una producció d'objectes de gran luxe que veia la llum en paral·lel a les diverses categories d'artefactes de mercer. Tanmateix, el gremi que va disputar l'hegemonia en la fabricació de joguines als *bimbelotiers* fou la dels estucadors d'art, els quals es van establir en comunitat amb el nom de *poupetiers*. Michel Man-

son (2001, p. 87-90) ha situat els inicis de la producció d'aquest col·lectiu pels volts del 1540 coincidint amb la fi dels treballs de revestiment efectuats al palau de Fontainebleau. L'evolució dels estils decoratius i el cessament dels encàrrecs de la cort van determinar, doncs, la fabricació de nines i escuradetes que s'inspiraven en les produccions dels *bimbelotiers*. Les tècniques de l'estuc a base d'una pasta d'argila, guix i paper permetien decorar els interiors domèstics, els miralls i tot un repertori de figures i miniatures les quals, a més, es podien reproduir fàcilment gràcies a l'aplicació de motlles.

Durant la segona meitat del segle XVI, l'art dels *poupetiers* conformava encara un ofici lliure. Al juny del 1608, Enric IV va concedir al nou gremi les cartes patents i va autoritzar-ne el registre dels estatuts. Així, durant el regnat d'Enric IV els *poupetiers* van esdevenir un gremi amb entitat jurídica pròpia i assoliren el monopoli de la fabricació de nines i figures afins, mentre que els *bimbelotiers* conservaven en exclusiva la fabricació de menudeses de plom i d'estany. Tanmateix, el gremi dels *poupetiers* va gaudir d'un període molt breu d'existència, per tal com se'n perd el rastre durant el segle XVII (MANSON 2001, p. 91). Aquest fet indica que el comerç de nines no disposava, en aquells moments, d'una importància suficient per a justificar l'existència d'un gremi particular especialitzat en el sector. A més, la tendència dels gremis del segle XVII era la d'unificar-se: a la fi del segle una nova comunitat, els dauradors de cuir, s'incorporava al gremi dels *bimbelotiers-lunetiers-mireliers* (MANSON 2001, p. 193).

Al segle XVIII, en canvi, els artefactes lúdics de diferents rams s'integraven en les mercaderies dels mercers fins al punt d'esdevenir-ne un distintiu. De fet, el *Dictionnaire universel du commerce* de Savary distingeix dos tipus de *bimbeloterie*, la que concernia els mestres *bimbelotiers-lunetiers-mireliers* i la que produïen i venien els mercers. La producció dels primers comprenia solament els objectes d'estany i plom, com escuradetes i ornaments religiosos. Els bimbelots dels mercers, en canvi, abasten tot tipus de 'colifichet, où joiet d'enfant'; fins també 'ces belles poupées qu'on envoie toutes coëfées, & richement habillées, dans les Cous estrangéres, pour y porter les modes françoïfes des habits, foit des Dames, foit des Cavaliers' (SAVARY 1742, vol. I, p. 408).

D'acord amb aquest document, el gremi dels mercers, tot i que no estava autoritzat a fabricar els artefactes que comercialitzava, havia absorbit l'ofici dels *poupetiers* del segle anterior. En aquest sentit, Manson (2001, p. 295) ha argumentat que els mercers del set-cents es van convertir en veritables empresaris que disposaven d'artesans i tallers assalariats. D'aquesta manera, el comerciant s'assegurava la distribució exclusiva i l'artesà es podia concentrar en l'activitat del taller alhora que disposava d'un comerç.

Els comerços de mercer, doncs, oferien juguines de fusta i jocs de tauler, provinents dels tallers dels torners, i bimbelots metàl·lics, fabricats pels *bimbelotiers*.

D'altra banda, les nines, els ninots i els animals de cartró i de drap eren fabricats a l'obra de la botiga de manera més o menys declarada. En altres paraules, sobre els mercers requeria la prohibició de fabricar qualsevol tipus de mercaderia; per contra, gaudien del dret únic d'adornar o embellir les produccions d'altri. La fabricació de la pasta de paper, fet i fet, va passar inadvertida en tant que tècnica d'ornament, per bé que, colada a l'interior de motlles, servia per a la reproducció d'artefactes.

Al llarg de la segona meitat del segle, la pressió que exercia el capitalisme incipient sobre el sistema gremial va comportar la reorganització dels gremis, que es dué a terme després del 1776 (MANSON 2001, p. 297). La ciutat de París va restar únicament amb cinquanta gremis i els *bimbelotiers-lunetiers-mireliers* van deixar d'ésser reconeguts legalment. Els mirallers i fabricants de lents es van integrar a la 41 *communauté* dels *tapissiers-miroitiers-fripiers en meubles* (D'ALLEMAGNE 1908, p. 34). Quant als *bimbelotiers*, van formar part dels gremis suprimits, els oficis dels quals, a partir d'aquell moment, podien ésser exercits lliurement. La fabricació i el comerç de bimbelots restava en mans dels *petits merciers*, als quals, no obstant això, segons l'edicte de 1776, se'ls prohibia fabricar cap mena de mercaderia (MANSON 2001, p. 14).

En síntesi, als segles XVI i XVII el mot *bimbelot* designa les reduccions d'artefactes fabricats de plom o d'estany. A la fi del segle XVIII, en canvi, com a conseqüència de la integració d'aquests productes juntament amb nines i ninots als comerços de mercer, el terme sofreix un procés d'habilitació i designa «les jouets d'enfants», l'accepció que, en català, recull el diccionari de Pere Labèrnia. No obstant això, cal insistir que el mot *bimbelot* no inclou un ventall d'accepcions tan ampli com el terme *joguina*, el qual designa de forma genèrica qualsevol tipus d'entreteniment. El terme *bimbelot* apareix documentat per primer cop en el context d'una organització gremial: designa necessàriament un artefacte.

La Revolució Francesa va marcar el final d'una era, com també l'inici dels canvis visibles que afectarien els processos de producció i comerç. La llei D'Allarde del 1791 va suprimir els gremis francesos: els obrers i *compagnons* abandonaven els tallers gremials i s'establien pel seu compte. La nova legislació del treball va atorgar transparència als oficis amb la imposició d'un nou sistema de registre mercantil i d'identitat: les *cartes de sûreté*. En aquests documents apareixen per primera vegada els fabricants de *bimbelots* com a «ouvrier en jouets», «faiseur de jouets d'enfants» (MANSON 2001, p. 321).

Durant tota la primera meitat del segle XIX, el terme *jouets d'enfants* es fa present en els anuaris comercials francesos (MANSON 2001, p. 321-322), com també a les exposicions industrials (cat. 1844, p. 635). Tot i això, al llarg del Segon Imperi les joguines s'integren dins la secció de *bimbeloterie* a la major part d'exposicions nacionals i internacionals (cat. 1889, p. 891). Encara més, la industrialització va reunir els antics *bimbelots* de mercer, ara fabricats en sèrie, sota la denominació

d'*articles de Paris*, «objet de mode, bijou de fantaisie, fabriqué plus spécialement à Paris» (CNRTL).

L'escissió progressiva dels «jouets d'enfants» de la *bimbeloterie* –i, per tant, la implantació del concepte burgès de joguina– es desenvolupa fonamentalment els anys posteriors al 1860, després que, sota la direcció del baró Haussmann, s'annexionessin a París vuit *arrondissements* més. Durant aquests anys es perfila la percepció de la infantesa com un grup social autònom amb unes necessitats específiques; per consegüent, el conjunt de béns de consum adreçats als menors –joguines, literatura, indumentària, etc.– adoptarà, per primera vegada, un caràcter distintiu. Paral·lelament, l'especialització a ultrança dictada per les entitats comercials, com ara els grans magatzems, va comportar noves compartimentacions dels productes, a conseqüència de les quals la joguina es va convertir en una classe independent de la *bimbeloterie*.

De fet, es tractava d'una presa de consciència del valor moral de les joguines d'infants per sobre dels altres artefactes que integraven la *bimbeloterie*. Aquest canvi en la percepció dels artefactes lúdics es fa evident, de manera notable, a l'Exposició Universal de París del 1867. En el resum de la mostra, el cronista de la secció, Jules Delbruck, assenyala que «le jouet d'enfant n'est pas, en effet, sans intérêt. Il correspond à une des nécessités de la vie sociale. On peut, à la rigueur, se représenter une famille sans dentelles, sans cachemires et sans bijoux; on ne saurait s'imaginer une famille sans jouets. Là où est l'enfant, là aussi est le jouet, qui est le premier instrument de l'activité humaine» (cat. 1868, p. 529).

De resultes de tot plegat, a la fi de segle el mot *jouet* havia guanyat terreny notablement a la forma *bimbelot* en l'àmbit dels artefactes lúdics. Paral·lelament, el terme *bibelot* s'imposa com a petit objecte decoratiu o de poc valor. En definitiva, la història del mot *bimbelot* revela una manera determinada de comprendre els artefactes lúdics, integrats en un repertori de joiells de poc valor i articles de mercer que agermanaven, en una sola unitat, l'ornamentació i les pràctiques d'entreteniment. Perquè, fet i fet, l'escissió de la joguina del terreny de la *bimbeloterie* afectava únicament l'àmbit comercial i, sobretot, el llenguatge. En altres paraules, les fàbriques de joguines van continuar fabricant artefactes de *bimbeloterie*. No obstant això, ara la *bimbeloterie* és una indústria annexa a la de la joguina i no a la inversa, tal com havia succeït en èpoques anteriors: l'anuari del 1897 de la Chambre Syndicale des fabricants des Jouets et Jeux anuncia «Jouets et jeux de Basars. Bimbeloterie, articles de Paris et industries annexes» (CLAVEL 1897).

3. Els noms de la quincalla

Molt probablement, el mot *bimbelot* es va incorporar al català per via del francès a la darrereria del segle XVII. Es devia produir, potser, en un moment en què, tal com

indicava Miquel dels Sants Oliver (1917, p. 122) a *Catalunya en temps de la Revolució francesa*, tant «a Barcelona, com a la frontera, les precaucions no poden ésser més exagerades per a impedir la introducció d'escrits, papers, estampes i joguines de regust patriòtic».

Com hem vist, al llarg de la història no hi ha hagut unanimitat a l'hora d'atribuir un únic origen etimològic al terme: la teoria de Littré, segons la qual l'arrel *bimb-* o *bamb-* provenia de l'italià *bambino*, actualment no és reconeguda pel CNRTL. Altrament, la mateixa arrel *bimb-* es troba present en català en altres termes documentats al DCVB, els quals, si més no des d'un punt de vista semàntic, presenten afinitats amb la forma *bimbelot*. En primer lloc, trobem el mot *bimbirimboies* 'floquets, banderetes, galindaines'; *bimbiroia*, 'cosa de poca importància'; *bimbaroia*, 'adorn magre o de poc gust'; *birimboia*, 'cosa vana o de poca importància, de pura aparença' (DCVB); finalment, *bimba*, 'pilota' (DIEC2).

Pierre Calmettes advertia als investigadors la conveniència d'escrutar el mot *bimbelot* per tal de localitzar la documentació escrita entorn de la producció i el comerç de joguines en èpoques anteriors a la industrialització. Certament, en dates anteriors al 1850 la documentació escrita del mot *joguina*, en francès, en català i en les diverses llengües occidentals, aporta molt poques dades entorn dels artefactes lúdics i els seus usos, com també de la fabricació i el comerç d'aquests.

No obstant això, tot sembla indicar que en català els manlleus *bimbelot* i *bimbeloteria* no apareixen fins al segle XIX. Per consegüent, de cara a estudis futurs, cal tenir present la conveniència d'engegar una tasca de recerca terminològica per tal d'interpretar novament i ubicar les joguines i els artefactes lúdics a la Catalunya del segle XVIII i primera meitat del segle XIX.

Cal afegir que no tenim constància de l'existència a Catalunya d'un gremi equivalent al gremi dels *bimbelotiers* parisencs. Així mateix, els estudis especialitzats han documentat l'existència, durant l'Edat Moderna, d'un flux internacional d'articles de *bimbeloterie*, els centres productors dels quals foren, fonamentalment, Llemotges, el Jura i Nuremberg. Com hem apuntat, a París els actors d'aquestes transaccions comercials eren els mercers. I, en temps del modernisme, els de vetes-i-fils continuen essent encara un dels principals establiments de venda de joguines.

Quant a la fabricació d'artefactes lúdics, l'equivalent al *bimbelotier* francès fou probablement el ferreter, 'petit comerciant d'objectes de ferro i altres metalls, anomenat també mercader de quincalla o quincallaire' (GDLC 1982, p. 726). Els ferreters aplegaven artesans d'altres oficis del ram de les arts del metall o del vidre. A Barcelona, concretament, van esdevenir l'estament preponderant de la confraria dels juliàns mercers vells, a la qual s'havien integrat a la darrerria del segle XVI. Al començament del XIX, els ferreters es van unir als botiguers de teles i van formar un gremi de mercaders a la menuda, que va desaparèixer el 1845 (MOLAS RIBALTA 1970, p. 285-287).

Després de la desarticulació dels gremis, durant el segle XIX les quincalleries van continuar com a centres de venda emblemàtics de joguines, fins al punt que esdevenien «tiendas de juguetes y quincallería» (*La Dinastia*, 16-1-1886, p. 4), que oferien «[...] perxes de baix. / Joguinas per la quitxalla, / puntas de Paris y claus, / mitjons negres, blanchs y blaus / y mil cosas de quincalla» (*Lo garbell* 14-10-1883, p. 1).

Quant a l'etimologia, el terme *quincalla*, 'objectes metàl·lics de poc valor' (DCVB), prové del francès *quincaille*, d'un radical onomatopeic, *klink-*, que evoca el soroll metàl·lic dels objectes. En aquest sentit, cal advertir l'origen onomatopeic de diverses formes com ara *galindaina*, sinònim de *bimbirimboia*, que 'sembla formació onomatopeica a base del so *galindang*, propi dels penjarolls metàl·lics' (DCVB). De fet, Emili Vilanova (1889, p. 168) esmenta els «mercaders de galindaines», en el sentit d'adorns de poc valor, mentre que Oller (1883, p. 200) es referia a la població gitana amb «les galindaynas y bonaventuras que s'empatollan pera explotar als badochs», en tant que «raó frívola, sense cap importància» (DIEC2).

A la primeria del segle XIX, el mot *galindaina* apareix únicament en l'accepció d'artefacte al *Diccionario catalan-castellano-latín* d'Esteve, Belvitges i Juglà (1803-1805, p. 398), traduït al castellà per 'buxeria, chuchería, baratija, lilayna'. Paral·lelament, les definicions d'aquests termes castellans, que recull actualment el *Diccionario de la lengua española* (DRAE) completen la xarxa semàntica que hem desplegat a partir del terme *bimbelot*. En primera instància, el mot *bujería* defineix tota 'mercadería de estaño, hierro, vidrio, etc., de poco valor y precio'; "*chuchería*", 'Cosa de poca importancia, pero pulida y delicada' (COROMINES 1980-2001, vol. I, p. 691-692); *baratija*, 'cosa menuda y de poco valor' (DRAE).

D'altra banda, Esteve, Belvitges i Juglà aporten el mot català *lilaina*, el qual Labèrnia (1839-1840, vol. II, p. 103) havia de definir com a 'veu per a cantar sens pronunciar paraula', 'bellaqueria, treta' o bé 'joguina de noys'. I Alcover i Moll com a 'joguina, cosa d'infants' o 'futesa, menudència' (DCVB). En castellà, les formes *lilaina* i *lilalila* adopten el sentit de 'tejido de lana muy delgado, claro y estrecho'. I en gallec, Xosé Luis Franco Grande (1984, p. 237) documenta les dues mateixes formes, *lilaina* i *lilalila*, en el seu *Diccionario Galego-castelán*: *lilaila* adopta en gallec el significat de 'juguete, alhajilla llamativa y de valor escaso'; *lilaina* el de 'nombre imaginario que parece referirse a jolgorio, regocijo // Baratija // Fruslería'. Finalment, recull encara un últim mot, *lilán*, 'juguete para niños de muy pocos años'.

Així mateix, el terme *fruslería*, amb què Franco Grande tradueix el gallec *lilaina* al castellà, remet al mot *fruslera*, una espècie de llautó, l'escàs valor del qual ha generat l'accepció de fotesa, bagatel·la (Coromines 1980-2001, vol. II, p. 965-966). En certa manera, doncs, *fruslería* adopta el sentit de l'accepció primitiva del francès *bimbelot*.

En el sentit de fotesa, trobem un terme, altra volta d'origen gal, *bagatel·la*, 'cosa de poca importància' (DIEC2), que ja figura al *Diccionari* d'Esteve, Belvitges i Juglà, «*Bagatela*. Res futilis» (1803-1805, p. 80). Coromines considera *bagatel·la*

com un mot d'origen incert, tot i que probablement es tracta d'un italianisme introduït a través del francès o del castellà. De fet, es discuteix si prové de *baka*, 'fruit' o bé d'una forma francoprovençal equivalent a l'occità antic *bagastel*, 'titella' (COROMINES 1980-2001, vol. I, p. 546-547).

Pel que fa al mot *menuderia*, advertim que el comerç al detall d'artefactes de joguina per part dels quincallaires havia donat lloc a termes específics per a designar la mercaderia, a mig camí entre la noció de *menut* –de venda a la menuda– i *miniatura*. Així, trobem termes com *menudència*, *menuderia* o *miniatura*. El DCVB documenta al segle XVI «una capsua blanca de noguer ab menuderias». El terme *menudència* el trobem documentat a la darrereria del segle XVII al *Gazophylacium Catalano-Latinum*, en referència a un 'venedor de menudències, o de menuda mercaderia' (DCVB). Finalment, *miniatura* apareix al segle XIX com a terme genèric per a designar els artefactes de joguina: 'nans, trompítxols, homenets de colsada, miniatures' (DCVB).

Per acabar, la documentació relativa als usos històrics del terme *artefacte* i d'altres mots de formació paral·lela com *atuell*, *tifell*, *artifell* permet de resseguir tota una xarxa de relacions semàntiques entre aquests i les diverses nocions de *joguina* que es van succeir des de l'Edat Moderna fins al lliendar del segle XX.

3. 1. Coses fetes per l'art dels homes

El DCVB defineix *artefacte* com una 'cosa feta per art de l'home'. En veritat, segons l'etimologia, *artefacte* és un mot pres del llatí *arte factus*, 'fet amb art o traça', cap a mitjans del segle XVIII. Va adoptar la forma *artefact*, en anglès i francès; *artefacto*, en castellà i en la primera documentació catalana de 1839 (LABÈRNIA 1839-1840, vol. I, p. 437).

A partir de la segona meitat del segle XIX i fins als anys del canvi de segle, el terme *artefacte* era d'ús comú en els diferents registres de la llengua. A l'estudi històric *Institucions de Catalunya*, el clergue Salvador Bover (1895, p. 192) utilitza el terme per a designar en el seu conjunt la producció i la mercaderia dels oficis artesans de Barcelona. Així, apunta que «en 1528 lo Concell de Cent ordená que de allí endevant ningú comprés artefactes dels dits oficis, treballats fora de Barcelona, pera tornarlos á vendre».

És interessant de subratllar que la mecanització i la reproductibilitat no van suplir «l'art de l'home», almenys en el domini del llenguatge. Gaietà Vidal i Valenciano (1879, p. 61) esmenta les «despullas de vells segles» i «los mobles y artefactes del segle present». I de manera més explícita, l'entomòleg Manuel Cuní (1891, p. 23) comenta que «quan en una exposició recorrém lo departament de maquinaria, quedém embadalits d'aquella munió de pessas que, unidas y combinadas ingeniosament, se móhuen baix la forsa del vapor, y produhéixen ab portentosa promptitut y delicadesa, artefactes mil».

Un últim exemple escollit situa el terme *artefacte* en el context de les falles de València de 1912 on, un any més, el poble valencià era «capàs de poblar momentàneament tota la ciutat d'eixos *artefactes* plens de art y de sátira» (*Pensat y fet*, 1912, p. 3). Fet i fet, aquesta associació entre l'artefacte i el ninot sembla evocar la definició contemporània del terme que recull el Diccionari normatiu: 'objecte produït pel treball de l'ésser humà, normalment de mida grossa i fet d'una manera rudimentària, però amb una certa complexitat' (DIEC2).

Pel que fa a les vinculacions semàntiques entre l'artefacte i la noció de *joguina*, cal fer esment a determinades accepcions dels mots secundaris *atifell* i *atuell*. El primer, amb les variants *tifell* i *artifell*, té l'origen, seguint Coromines (1980-2001, vol. I, p. 479-480), en un encreuament entre els sinònims llatins *arte factum* i *artificulus*. I des d'un punt de vista semàntic, aplega les accepcions d'«estris en general, efectes usuals i objectes de poc valor, com cascavells o picarols», per bé que al segle XIII *artifell* adoptava l'accepció d'*artefacte*.

Pel que fa al terme *atuell*, 'eina, recipient', no apareix documentat fins a la segona meitat del segle XIX (Coromines 1980-2001, vol. I, p. 481). *Atuell* es considera una alteració d'*atifell*, segurament per influència del mot castellà *atuendo*, el qual cobra el sentit de 'pompa, fausto, aparato' i per extensió 'utensili' (COROMINES 1980-2001, vol. I, p. 407). Finalment, cal insistir que les formes *atifell* i *atuell* equivalen al mot castellà *trebejo* (COROMINES 198-2001, vol. I, p. 480). I, recapitulant, a més de designar un *utensilio*, el terme *trebejo* adopta l'accepció de 'diversión, juguete' (COROMINES 1980-2001, vol. V, p. 612). Labèrnia (1844-1848, vol. II, p. 901) l'havia traduït amb altres mots: 'bumbalot, trasto, soldat borratxo, joguina'.

4. La joguina com a epígraf: de la quincalla als articles de basar

Durant el segle XIX, els bimbelots, galindaines i altres menudeses o artefactes van cedir el pas, de manera progressiva, al terme *joguina*. En el cas de París, la llei D'Allarde va suposar, com hem vist, el canvi de denominació dels *bimbelotiers* per «ouvriers en jouets». Paral·lelament, amb la reforma del comerç del nou Regne de Baviera, el 1825, apareix documentat per primer cop en alemany el mot *Spielwarenmacher* (Schwarz 1997). A Barcelona, la conversió del mot *joguina* en un terme propi de l'àmbit del comerç coincideix igualment amb la supressió definitiva del sistema gremial entre el 1834 i el 1836.

Així, a la *Guía de forasteros* editada per Manuel Saurí el 1842 apareix per primera vegada un grup professional que es defineix, naturalment en castellà, com a fabricants de joguines. Eren els «Cajeros, cedaceros (Fabricantes de almohadillas y juguetes para niños)», és a dir, fabricants de capsos, sedassos, puntes de coixí i joguines de cartró i de fusta (SAURÍ I MATAS 1842, p. 8). De mica en mica, determi-

nades quincalleries de prestigi s'anuncien a les guies de la ciutat com a «tiendas de juguetes y baratijas del Reino», les quals augmenten sensiblement en nombre cap a mitjan segle.

Ja en temps de la febre d'or, els *fabricantes de juguetes* disposen d'una rúbrica específica als anuaris comercials. I durant l'última dècada del segle, el nombre de fàbriques ubicades en aquesta secció augmenta de manera notable. Així, per exemple, l'*Anuario Meler. Guía oficial de la Industria y del comercio de Barcelona* (1887, p. 664) assenyala un total de deu fabricants. A la fi de segle, l'*Anuari Riera* (1899, p. 359-360) recull trenta-set indústries a la secció de «Fábricas de juguetes, estuches y muestrarios» i un total de cent dotze establiments a la secció de «Tiendas de Juguetes».

Tocant als reports de les exposicions d'indústries artístiques celebrades a la ciutat de Barcelona, el terme *juguete* no apareix entre els estocs de cap expositor fins a l'Exposició de Productes del Principat de Catalunya celebrada el 1860. En aquest resum, signat per Francisco J. Orellana (cat. 1860, p. 251-253), trobem que van aportar «joguines», entre d'altres productes, diversos fabricants espargits entre les seccions de quincalleria, metall i cistelleria. Cal insistir que això no vol dir que les juguines no formessin part de les exposicions de manufactures artístiques convocades per la Junta de Comerç durant la primera meitat del segle.⁷ Únicament, és la primera vegada que un cronista d'una exposició de productes industrials se serveix del terme *joguina* –en tots els casos ens referim al castellà *juguete*– per a designar una part dels productes presentats per un expositor.

Més endavant, a l'Exposició General Catalana celebrada el 1871, trobem ja una secció dedicada «Obras de tafilete, tornería, cestería y juguetes» (cat. 1871, p. 35-46). A la Manifestació de Productes Catalans del 1877, els fabricants de juguines es van repartir de nou en seccions genèriques d'«Accesorios para el uso de las personas y habitaciones» i d'«Industrias varias» (cat. 1877, p. 72-73). A l'Exposició Universal de 1888, en canvi, les juguines van integrar una secció del tot novedosa que aplegava un repertori vast de «Juguetes recreativos y científicos del niño y del adulto. Juegos y diversiones domésticas» (cat. 1887, p. 81-82). Per primera vegada en la història de les exposicions internacionals, les juguines s'escindien del ram de les quincalleries per a integrar la secció d'una indústria d'artefactes lúdics, artefactes de les noves indústries de l'oci que abastien la demanda creixent de productes i materials per al temps del lleure.

A començament dels anys vuitanta, la societat Conde, Puerto y C.^a, procedent de l'Havana, instal·lava els grans magatzems El Siglo a la Rambla dels Estudis, amb una

7. Pel que fa a la relació d'exposicions celebrades a Barcelona al llarg del segle XIX, vegeu FONTBONA 2002.

sol·licitada «sección de juguetes» que servia de reclam als aparadors que donaven al carrer i ocupava una part important de les planes dels catàlegs comercials de l'entitat. Durant els primers dies de gener i fins a la fi de segle, la secció de joguines integrava la totalitat de les instal·lacions de l'establiment. I amb el canvi de segle, seguint la línia iniciada a l'Exposició Universal, la «sección de juguetes» d'El Siglo s'ampliava amb una «sección de artículos para sport y recreo» (DDAA 1910, p. 67-75).

L'escissió progressiva dels artefactes lúdics –jocs i joguines– del ram de les quincalleries va causar l'absència progressiva de les empreses que, de mica en mica, s'especialitzaven en el sector del lleure, a les exposicions d'indústries artístiques celebrades l'última dècada de segle (cat. 1897, p. 218-221). Com a conseqüència de tot plegat, el 1914 el Foment del Treball Nacional decideix de dedicar als fabricants de joguines la primera d'una sèrie de mostres anuals que cobejaven d'enaltir la indústria espanyola al davant de l'amenaça de la Primera Guerra Mundial (*El Trabajo Nacional*, 1-1-1914, p. 1-2).

En veritat, el Foment es decantava per la indústria de la joguina, atesa l'atracció que generava aquest àmbit entre el gran públic i també perquè «existen centenares de fábricas de las diversas modalidades de esta industria, siendo creencia general del público de que no se fabrican en la península esta clase de artículos» (cat. 1914, s.n.). En el transcurs d'aquesta Primera Exposició Certamen Nacional de Joguines, els fabricants van reclamar la revisió de la classificació aranzelària vigent, per tal com la dignificació del sector començava «separando los artículos destinados a juegos y diversión de los de decoración y lujo» (*El Trabajo Nacional*, 1-7-1914, p. 187).

La conseqüència més rellevant de l'organització del certamen fou, sens dubte, la creació de l'Agrupación de Fabricantes de Juegos y Juguetes de España (*El Trabajo Nacional*, 1-11-1914, p. 324). La primera fita de la nova entitat fou l'organització el 1915 d'una nova exposició de joguines al Palau de Belles Arts, que seria continuada els quatre anys següents fins que, el 1920, s'integraria en la Fira de Mostres de Barcelona.

Tanmateix, malgrat que les exposicions dels anys de la Gran Guerra van mantenir els criteris fixats al primer certamen, la mostra del 1918 ja no inclouria solament joguines, sinó que havia d'anomenar-se V Exposición-Feria de Juguetes y Artículos de Bazar. El catàleg de la mostra justifica aquest canvi d'orientació. L'escissió de la joguina de les quincalleries havia estat tan sols una qüestió de llenguatge:

No obstante, y sin darse cuenta los elementos directores de tal manifestación, cada año se iba perfilando más la necesidad de ampliar el concurso, quitándole toda exclusividad profesional, solicitando las distintas industrias de objetos que se denominan, para llamarlos de un modo u otro, «Artículos de Bazar». Podría correrse el peligro de que a la larga los clientes compradores, que todos ellos son dueños de establecimientos en los que el juguete es un elemento, pero que tienen importancia económica las secciones de bisutería fina, perfumería, pape-

les, pelves, reloxeria, plateria, bibeloteria, bomboneria, etc., etc., se negasen a emprendre un viatge costoso en época impuesta sólo para poder surtir una sección de la casa. [...]

Otro factor no despreciable era el de conseguir la presencia de los fabricantes de primeras materias, si bien de poca importancia para los adquiridores del artículo elaborado, de absoluta precisión para los manipuladores del mismo. [cat. 1918, p. 35-36]

Amb l'arribada de l'art déco a Barcelona, la indústria de la joguina va continuar estretament lligada a la quincalleria o la *bimbeloterie*, un ram que seria designat d'ara endavant com a «articles de basar». A manera de conclusió, notem que l'escissió de la joguina de les quincalleries no es va produir, a cavall dels segles XIX-XX, en l'àmbit de la indústria o el comerç, sinó en el terreny de les representacions simbòliques. I aquest canvi de sensibilitats es manifesta en el llenguatge a través de la inversió de l'ordre dels mots. En altres paraules, durant el segle XIX els artefactes lúdics apareixien a les exposicions disseminats entre el conjunt d'articles de basar, com una extensió de la *bimbeloterie* o les indústries vàries. Amb el canvi de segle, la sobrevaloració de l'infant lligada a la demanda creixent del temps de lleure va suposar l'èmfasi dels jocs i les joguines per sobre de les altres produccions del mateix ram.

De fet, a París, l'equivalent vuitcentista als gremis de *bimbelotiers* de l'Antic Règim fou la *Chambre Syndicale des Fabricants des Jouets et Jeux de Paris*. A la fi de segle, editava l'*Annuaire officiel des Jouets & Jeux des Basars, Bimbeloterie, Articles de Paris et des industries annexes*. Igualment, l'Agrupació de Fabricantes de Juegos y Juguetes de España, fundada a Barcelona el 1914, havia de prendre, durant la dècada dels vint, el nom d'Asociación Nacional de Juguetes y Artículos de Bazar.

Bibliografia

H. D'ALLEMAGNE, *Les Jouets à la World's fair en 1904 à Saint-Louis (U-S) et l'Histoire de la Corporation des fabricants de Jouets en France*, París: edició de l'autor, 1908.

P. ARIÈS, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, París: Seuil, 1973.

P. BURKE, *Lenguas y comunidades en la Europa moderna*, Madrid: Akal, 2006.

P. BOREL, *Tresor de recherches et antiquitez gauloises et françoises*, París: Agustin Courbe, 1655.

S. BOVÉ, *Institucions de Catalunya*, Barcelona: La Catalana, Estampa de J. Puigventós, 1895.

P. CALMETTES, *Les joujoux: leur histoire, leur technique, les artisans et les ouvres, les ateliers et les usines*, París: Gaston Doin, 1924.

P. CAPELLÀ SIMÓ, *Les joguines i les seves imatges en temps del modernisme. Barcelona-Palma i el model de París*, Tesi Doctoral dirigida per T.-M. Sala i J. de Córdoba, Universitat de Barcelona, 2012.

L. CLARETIE, *Les jouets. Histoire. Fabrication*. París: Librairies-Imprimeries Réunies, 1893.

A. CLAVEL, *Annuaire Officiel des Jouets & Jeux des Bazars, Bimbeloterie, Articles de Paris et des Industries Annexes*, París: Chambre Syndicale des Fabricants des Jouets et Jeux de Paris, 1897.

M. CUNÍ, *De Galeá à Begas: excursió etnomològica*, Barcelona: Imp. Henrich & Ca, 1891.

DDAA, *GRANDES ALMACENES EL SIGLO*, Barcelona: La Académica, 1910.

F. ELIAS, *L'escultura catalana moderna*, 2 vol, Barcelona: Barcino, 1926-1928.

F. FONTBONA (dir.), *Repertori de catàlegs d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2002.

E. FOURNIER, *Histoire des jouets et des jeux d'enfants*, París: E. Dentu, 1889.

V. GAY; H. STEIN, *Glossaire archéologique du moyen âge et de la renaissance*, 2 vol., París: Kraus Reprint, 1887.

M. MANSON, *Jouets de toujours*, París: Fayard, 2001.

M. MANSON, «Écrire l'histoire du jouet: un défi scientifique», dins M. P. DEGUILLAUME; P. GORGUET BALLESTEROS (coord.), *Jeux et jouets dans les musées d'Île-de-France*, París: Parismusées, 2004, p. 72-92.

T. MELER, *Anuario Meler. Guía oficial de la Industria y del comercio de Barcelona*, Barcelona: El Timbre Imperial, 1887.

G. MÉNAGES, *Dictionnaire etymologique de la lague française*, vol. 2, París: Briasson, 1750.

P. MOLAS RIBALTA, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII: la estructura corporativa ante el comienzo de la revolución industrial*, Madrid: Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1970.

M. OLIVER, *Catalunya en temps de la Revolució Francesa*, Barcelona: Societat Catalana d'Edicions, 1917.

N. OLLER, *Notas de color: quadros en prosa*, Barcelona: Àlvar Verdaguer, 1883.

N. OLLER, *Pilar Prim*, Barcelona: Il·lustració Catalana, 1906.

E. RIERA, *Anuario-Riera. Guía general de Catalunya*, Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil, 1899.

M. SAURÍ; J. MATAS, *Guía de forasteros en Barcelona y noticia de las fábricas de las cuatro provincias de Cataluña*, Barcelona: Manuel Saurí, 1842.

J. SAVARY DES BRUSLONS, *Dictionnaire universel de commerce, contenant tout*

ce qui concerne le commerce qui se fait dans le quatre parties du monde, 4 vol., Ginebra: les Heritiers Cramer et les frères Philibert, 1742.

H. SCHWARZ, «Histoire de l'industrie et du commerce à Nuremberg», dins DDAA, *Actes du 1er colloque européen du Jouet et de l'Enfance de l'IFTAC*, Morains-en-Montagne: Musée du Jouet de Morains-en-Montagne, 1997.

G. VIDAL DE VALENCIANO, *Consideracions sobre la literatura popular catalana*, Barcelona: Impremta de Jaume Jepús, 1879.

E. VILANOVA, *Gent de casa*, Barcelona: La Renaixensa, 1889.

Diccionaris

CNRTL: Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales. En línia: <www.cnrtl.fr>.

J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vol., Barcelona: Curial, 1980-2001.

DAF: *Dictionnaire de l'Académie Française*. En línia: <<http://atilf.atilf.fr>>.

DIEC2: *Diccionari de la Llengua Catalana*. En línia: <<http://dlc.iec.cat>>.

DCVB: A. M. ALCOVER; F. B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*. En línia: <<http://dcvb.iec.cat>>.

DDLC: *Diccionari Descriptiu de la Llengua Catalana*. En línia: <<http://http://dcc.iec.cat/ddlc/index.asp>>.

J. ESTEVE; J. BELVITGES; A. JUGLÀ, *Diccionario catalán-castellano-latín*, Barcelona: Tecla Pla, 1803-1805.

R. ESTIENNE, *Dictionnaire françois-latin: autrement dict les mots françois, avec les manières duser diceulx, tournez en latin...* París: R. Estienne, 1549.

X. FRANCO, *Vocabulario galego-castelán*, Vigo: Galaxia, 1984.

GDLC: *Gran Diccionari de la Llengua Catalana*. En línia: <[www. enciclopedia.cat](http://www.enciclopedia.cat)>.

P. LABÈRNIA, *Diccionari de la Llengua Catalana ab la correspondencia castellana y llatina*, 2 vol., Barcelona: Hereus de la V. Pla, 1839-1840.

P. LABÈRNIA, *Diccionario de la Lengua Castellana con las correspondencias catalana y latina*, 2 vol., Barcelona: D. J. M. De Grau, 1844-1848.

E. LITTRÉ, *Dictionnaire de la langue française*, 4 vol., París: Hachette et Cie, 1863.

DRAE: *Diccionario de la lengua española*. En línia: <<http://buscon.rae.es/>>.

Catàlegs d'exposició (per ordre cronològic)

(cat. 1844): *Exposition des Produits de l'Industrie Française en 1844*, vol. 3, París: Fain et Thunot.

(cat. 1860): F. ORELLANA, *Reseña completa descriptiva y crítica de la Exposición Industrial y Artística de productos del Principado de Cataluña*, Barcelona: Jaime Jepús.

(cat. 1868): M. CHEVALIER (dir.), *Exposition universelle de 1867 à Paris. Rapports du Jury international*, vol. 4, París: Paul Dupont.

(cat. 1871): A. URGELLÉS DE TOVAR, *Exposición general catalana de 1871*, Barcelona: Leopoldo Domenech.

(cat. 1877): *Catálogo general de los objetos que figuran en la Manifestación de Productos Catalanes de Ciencias, Letras y Bellas Artes, Agricultura é Industria*, Barcelona: Salvador Manero.

(cat. 1887): *Exposición Universal de Barcelona. Año 1888. Clasificación de productos*, Barcelona: Sucesores de N. Ramírez y C.^a.

(cat. 1889): A. PICARD, *Exposition universelle internationale de 1889 à Paris. Rapport général*, vol. 5 (*Le mobilier, les tissus et les vêtements*), París: Imprimerie nationale, 1889.

(cat. 1897): J. SOLER, *Exposición de las industrias creadas, introducidas y desarrolladas en España al amparo del Arancel de 1891. Catálogo General*, Barcelona: José Cunill Sala.

(cat. 1914): *Exposición certamen nacional de juguetes. Junio-julio 1914*, Barcelona: Fomento del Trabajo Nacional, 1914.

(cat. 1918): *Catálogo de la V Exposición-Feria en Barcelona de Juguetes y Artículos de Bazar*, Barcelona: Seix Barral.